

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

ՀԱՅՈՑ ԱՂՕԲԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար. տես «Բազմավեպ» 1962, ք. 6-8, էջ 149)

9. Նորութիւններ այս շրջանին. — Այս շրջանի ժամագրքերը, եւ յատկապէս ամբողջովին գրուածները, ինչ ինչ նորութիւններ կ'ընծայեն մեզի:

ա. — Գիշերային պաշտաման մէջ. — Նախ թ. 1575 զրչագրերը կրկնած է, ինչպէս նաեւ տպագրւողները Տէր Եթէ գըրքունս իմ սաղմոսատունը, ինչպէս կ'ըլլայ ցայսօր: Իսկ 1663ին՝ Յիշեցում երգը Թումայի խրատներուն հետեւողութեամբ ըսել կու տայ «յաւուր հսկման գիշերային, զինի Տէր Եթէ շրքանցն»: 1634ին զայն կը նշանակէ «յաղաղս հսկման գիշերային», որպէս զի հասկնանք թէ ամէն գիշեր երգելի էր, այլ որոշ օրեր. ինչպէս կանխաւ ալ տեսանք: Իսկ 1662ի, 1673ի եւ 1686ի տպագրւողները յատուկ օր չեն գրեր անոր վրայ: Ժամագրքերէն ու մանք զրչագրեր են, ինչպէս 1598ինը, 1599ին (թ. 666) գրուած յԱլլըրու վանս: Գրչագրերնեւ չափ կարեւոր են անոնց ժամանակակից տպագրւողներն ալ, ինչպէս 1642ի տպ. Նոր Զուգա, ձեռամբ Խաչատուր Վ. Կեսարացոյ, 1662ին Ամստերտամ, հրտ. Աւետիս Լիզենց, եղբայր Ոսկանի, 1673ին Էջմիածին, ձեռամբ Նոյն Ոսկան արքեպիսկոպոսի՝ անուանի հրատարակչին:

Թ. 1575ը, Ժէ. դարու Յիշեցում երգը կը վերջացնէ, «Յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն. Ալէլուիա, ալէլ. ալէլ. (Անբաժանելի չունի): 1663ին՝ նախ քան Անբաժանելին ունի «Ամէն, ալէլ. ալէլ. ալէլ», կրկնուած երեք անգամ. եւ յետ կցորդին դարձեալ «Ամէն. ալէլ. ալէլ. ալէլ.», կրկնելով երկու անգամ: Իսկ 1634ին չունի ոչ միջին եւ ոչ վերջին ալէլուները.

այլ յետ Անբաժանելին կը յարէ ուրիշ քառատուն կցորդ մը՝ յատուկ «Մտց.» կամ մարտիրոսաց. «Զարթիր, ընդէ՞ր ննջես, անձն իմ. — Վառեա զլապտերս քո՝ պատրաստ ունելով: Զի յորժամ զայցէ փեսայն, զտանիցիս արթուն: — Եւ յամենայն ժամ զոչեա ասելով. Աստուած, փառք քեզ»: 1655ինը պակասաւոր է. իսկ 1663ին Անբաժանելին կը յարէ «Ամէն ալէլ. ալէլ. ալէլ» կրկնելով, ինչպէս ունէին 1662ի, 1673ի եւ 1686ի տպագրւողներն ալ:

Զարքուցեալին հետագայ Տէր ողորմեաները այժմ կը հետեւին Տաթեւացիի ոճին. 1598ի օրինակը կը գրէ. «Մարտիրոսաց ծ Տէր ողորմեա ասա. տպաշխարութեանն ք. եւ Կիրակմտին (ուղղել՝ Կիրակէին) եւ տէրունական տաւնին զ Տէր ողորմեա, ինչպէս ունին ծանօթ չորս տպ. եւս: 1634ին՝ տպաշխարութեան հարկերին վրայ կը յաւելու ինք միայն՝ «Եւ աղուհացից ք Տէր ողորմեա», եւ յետոյ Կիրակէին: 1655ի օրինակէն թուղթ ինկած է, եւ 1663ինը ու թ. 1575 ունին նոյնպէս, առանց նկատողութեան առնելու յաջորդ երգերուն յանդի Տէր ողորմեաները, որոնք կ'երեւի թէ կապ չունէին ասոնց հետ:

Աշխարհ ամենայնը Ժէ. դարէն արդէն ի զործածութեան եկեղեցւոյ մէջ, մեր ժամագրքերէն նախ 1636ի օրինակին երգերու հաւաքածոյին մէջ յառաջ բերուած է, եւ դեռ միայնակ, վերնագրով. «Երգ ողբերգական արարեալ տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի, վասն գիշերապաշտաման», անխորտակ տէրունականաց ու սուրբերու, եւ իւրաքանչիւր զոյգ տան հետեւ աւելցը-

նելով մէկ «Տէր ողորմեա», եւ երգին ծայրը խաղով՝ «Յիշեա տէր եւ ողորմեա»: Վիեննական 1662ի ժամագրքը նոյնպէս ունի սոսկ Աշխարհ ամենայն եւ իր տեղւոյն մէջ (Տաշ. Յուլ.) ընդ հաւառակն Վիեննայի 1628ի եւ 1649ի օրինակներուն մէջ միասին են, նախ Առաւօտ լուսոյ եւ ապա Աշխարհ ամենայն: Յետոյ մեր 1663ի օրինակին մէջ եւս կայ ատոր հետ՝ «նորին տեառն Ներսէսի ասացեալ ի մխիթարութիւն մտաց, ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ. Առաւօտ լուսոյ» եւս. նոյնպէս իւրաքանչիւր երկտուն աւարտած Տէր ողորմեա, եւ նախորդին «Յիշեա տէր...» վերջաբանն ամբողջացած այսպէս՝ «Աստուածամին քարեխօսութեամբ յիշեա տէր եւ ողորմեա», ինչպէս եւս տպ. 1662ին եւ յաջորդները, մինչ կը պակսի 1642ի տպ. մէջ: Գիտելի է՝ որ ժամագրքն օգտուած է Թումայի «խրատք յաղագս պաշտաման» գրուածէն, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, եւ անկէ առած է Շնորհալիի այս քերթուածներն ալ, որոնց մասին կ'ըսուի հոն. «Իսկ մարտիրոսական տօնքն ասի Աշխարհ ամենայն, Առաւօտ լուսոյ. եւ ապա ասի Դոնիամալք» աղօթքը. նոյնպէս նաեւ խաչի յիշատակաց կը զնէ զանոնք ի միասին (Յաւել. Թ.) եւ կը հետեւի որ երկու երգերն անբաժան էին իրարմէ՝ թէ սուրբերու եւ թէ տէրունական օրերուն, եւ երկրորդը դեռ յատկացուած էր կիրակիներուն եւ տօներուն:

Երկուքն ալ կան եւ մեր թ. 1575 ժամագրքին մէջ առանց վերնագրի: Թ. 1860, գրուած յետ 1655ի, յետ քարոզին կը գրէ. «Եւ ասն տէրունական տօնից եւ կիրակից զ Տէր ողորմեա ձայնիւ, եւ զկնի գերգս պաշտաման՝ որ ի Ներսէսէ Կայեցւոյ ասացեալ է. Առաւօտ լուսոյ...: Աշխարհ ամենայն...»: Խառն են երկուքը եւ մարտիրոսաց տօներէն անցած տէրունականներուն: Թ. 1315 հաւաքածոն, հին չեղադիր, Աշխարհ ամենայն անվերնագիր թողած, Առաւօտ լուսոյ վրայ կը գրէ. «Երգ հսկման եւ գիշեր պաշտաման,

տեառն Ներսէսի ասացեալ խաւսք Աստուծոյ»: Ուրեմն իր վերջին տեղն որոշուած է «հսկման»՝ որ տէրունական տօներուն յատուկ էր, եւ «գիշերապաշտման», իմանալով նոյնպիսի օր: 1642ի տպագրին՝ Աշխարհ ամենայն-ի վրայ կը գրէ. «Երգ պաշտման Տեառն Ներսէսի ասացեալ» եւ Առաւօտ լուսոյին՝ «Նորին Ներսէսի երգ պաշտման»: Տպ. 1662ին՝ «տէրունական տօնից եւ կիրակից կը նշանակէ Առաւօտ լուսոյ. եւ «ի սրբոց տօնից Աշխարհ ամենայն», եւ վերջնայ «յամէն ք տան հետ երկցս Տէր ողորմեա...»:

1663ին յետ Առաւօտ լուսոյ երգին ունի առանց վերնագրի՝ ուրիշ մ'ալ. Աստուածածին մայր Քրիստոսի, կազմուած 36 երկտող տուններէ, եւ մէն մի զոյգ տուն կը վերջանայ յանկերգովս՝ «Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա, Աստուածածին քարեխօսեա»: Շնորհալիի քերթուածներուն եւ աղօթքներուն վատիկանեան ժողովածոյի մը մէջ, 1439 թուականին, Աշխարհ ամենայնի եւ Առաւօտ լուսոյի հետ կայ եւ յիշեալը, վերնագրուած «Ողբ առ Աստուածածին մայր տեառն»: Բայց ասոր ռամիկ լեզուն ու չափն հետո եւ միւսերուն հեղինակէն: Գիշերապաշտման հաւաքածոյի մը մէջ, 1589ին, կայ նոյն Առաւօտ լուսոյ-ի հետ (Տաշ. Յուլ. 1003): Նոյնպէս Զուգայի 1642ի տպագրին մէջ՝ անվերնագիր, եւ մեր 1655ի զրչագրին մէջ խորագրովս. «Երգ գիշերապաշտման»: Նաեւ մեր թ. 1575 օրինակին մէջ անվերնագիր, եւ իւրաքանչիւր տող կ'աւարտի «Տէր ողորմեա», եւ ուրիշ ոչինչ:

Այդ ամէնէն յայտնի է թէ ի կիրարկութեան էր հասարակաց աղօթքին մէջ, բայց ոչ բոլորին, ինչպէս կը զգացնէ 1662ի տպագրի՝ վերնագրելով. «Իսկ ոմանք ի տօնի Աստուածամին գայս ասն. բայց մեք զԱռաւօտ լուսոյն»: Իսկ 1673ին եւ 1686ին բոլորովին դուրս թողած են:

Նկատմամբ անոր ծագման, Վիեննայի 1653ի ժամագրքը կը վերնագրէ՝ «Երգ

պաշտաման գիշերոյ՝ շէխի ասացեալ» (Տաշ. Յուլյ.). Եւ Ս. Ղազարու 1692ի տօնացոյցը՝ «Ողբ ուրացող քահանայի»։ Իսկ նոյն Ուխտին 1636ի ժամագիրքը յաւելուած ունի՝ նոր դրով՝ նոյն երեք տողերը վերջնոյն զուգարդ զնելով եւ ուրացողին դարձի համառօտ պատմութիւնը, որպէս թէ այդ առթիւ շարադրեր է տաղըս։ Բայց ուրացման այդ ուշ դարու զբոյցն ալ ստեղծական կը թուի։

1655ի օրինակը, որուն զրին է Անտօն եպս. ու վայրն անյայտ, ի սկզբան պահասաւոր, յետ Զարքուցեալքին ունի տաղեր, որոնցմէ Շնորհալիի գրածներն հաւանօրէն ինկած, կը մնայ երրորդ մը սկսեալ Յ զրէն, «...ստեղծեալ բանիւ նորին, Զարդարեցայք հոգով շնորհին, Դասք իննեկի գորք երկնային» եւն.։ Արդեօք նոյն է Վիեննական թ. 121 զրէազրի տաղին հետ, որ կը սկսի. «Աստուածածին ամենօրինեալ զպաղատանքս մեր ընկալ, եւն. (Տաշ. Յուլյ. 808)։ Մեր զբրէն մէջ կը յաջորդէ ուրիշ անսովոր տաղ մ'ալ. «Արքունիք եղբուք (Արթուն իմաստունք), Արքուն եւ պատրաստք» եւն., զոր ունի նաեւ յիշեալ Վիեննական զրէագիրն 1685 թուականէն։ Եւ նախ քան ատոնք կը գտնուի Ս. Ղազարու թ. 1092 տօնացոյցին մէջ՝ 1562ին։ Շնորհալիի երկու քերթուածները զեռ նոր մտած ժամագրքէն ներս, փափաք արթնցողին ինքնակոչ քերթուածներու՝ զետեղելու անոնց քով իրենց թոյլ շարագրուածներն ալ, որ սահմանուած էին վերստին գուրս հանուելու։ Բայց մեր թիւ 1315 ժողովածոյին մէջ զեռ կը մնան Շնորհալիին երկուքը, եւ Արքունիք եւ Աստուածածին, լոկ Առաւօտ լուսոյն կրելով վերնագիր. եւ կ'աւարտի Տէր ողորմեալով կրկնուած երկու, ինչպէս կը մնայ ցարդ, բայց Աստուածածնէն՝ որ ոչ ինչ ունի։

Յետ ԶԲԷՆ գոհանամքին՝ 1634ի ժամագիրքը կը յարէ Արքունեալ տէր մեր, ապա սաղմոսականներ, Մեծօրհնեցիին միւս մասն մասունքը փոխադրելով «զկնի գուրդայիցն», եւ փոքր ինչ փոփոխելով

այսպէս. «Սկզբ. եւ եւս խաղաղութեան։ Քհնյ. Տէր ողորմեալ։ Սկ. Կեցուցէ եւ ողորմեալ։ Քհնյ. Արքունեալ տէր։ Քհնյ. Արքունեալ տէր փառք Հաւր...։ Եպս. ասէ. Խաղաղութիւն ամենեցուն։ Դպր. Ամէն. եւ ընդ հոգւոյդ քու։ Քհնյ. ասէ. Աստուծոյ երկրպագեցուք։ Սկզբ. երկրպագեմք քեզ տէր Աստուած մեր»։ Եւ կը յարէ երեք Ալիլուիա՝ կրկնելով ու խաղով։ 1655ին յետ աղօթքին ունի՝ «Արքունեալ տէր մեր եւ փրկիչ Յիսուս Քրիստոս։ Տէր Աստուած արքունեցէ զամենեւեալս. ամէն։ Հայր մեր որ յերկինս»։ Վերջիւս երկուքն անսովոր կրկնութիւն ժամուս աւարտման ձեւին։ Ապա կը զնէ ամբողջ սաղմոսները (պահաս սկիզբէն) քարոզներու, աղօթքներու ու մաղթանքներու հետ խառն, եւ աւելի զիշերային հսկումի յատուկ՝ քան սովորական պաշտամունքի սաղմոսականներուն, որ անոնց ցրումը կը պահանջեն։

1655ի ժամագիրքը ունի բոլոր ութ կանոններն համախմբուած, իրենց քարոզներով եւ աղօթքներով, ապա կանոնագրութիւն, եւ յետոյ Ալիլուիա, ալիլուիա, եւ եւս խաղաղութեան, Արքունեալ եւ փառք, որոնց կը յաջորդէ Օրհնութեան շարականը. Մեծօրհնեցիին նշանակածն է՝ համառօտուած։ Սաղմոսականներէ զուրկ են եւ 1598ի եւ թ. 1575 ժամագրքերը, որուն պատճառը նկատեցինք կանխաւ։

Բուն Բարեկենդանին ու Նոր Կիրակիին կը փոխուի կանոնագրութիւնը պաշտելու կերպը ըստ 1662ի տաղ. «Օրհնեալ անձն իմ ի թիւ ասեն. եւ ասեն յամէն բ տան հետ ձայնիւ զերգս. Օրհնեցից գեղ գոհութեամբ» եւ այլն՝ որ ծանօթ է այժմ. փոխերուն հետ շարականները խառնելու նախկին ձեւն է՝ որ կը կրկնուի։

1663ի օրինակը ԶԲԷՆ գոհանամքին յաջորդ մասերուն մէջ ճշտել Մեծօրհնեցիին կը հետեւի, եւ անոնց կը յարէ. «Եւ աստ ասի սաղմոս բ կանոն»։ Բայց սաղմոսականներու թիւն իջուցած է հնգի, եր-

կու երկու զնելով զիշերի եւ առաւօտու պաշտամունքին մէջ, եւ ի ներդրեալ խաղաղականին. իսկ միւս ժամերը չունին կանոն։

Աւելի պարզ է սահմանն 1662ի, 1673ի եւ 1686ի տաղգիրներուն, որ յետ աղօթքին եւ Օրհնեալ տէր մերին կը յաւելուն. «Ալիլուիա, ալիլուիա», եւ «սաղմոս (սաղմոսականն) ըստ կարգի աւուրն», կամ «ըստ ձայնին», թուով երկու՝ ըստ 1662ին, որ ատոնց հետ մի միայն կանոնագրութիւն կը զնէ. «զկնի երկրորդ կանոնին ասի կանոնագրութիւն ըստ կարգի» ինչպէս երբեմն էր։ Կը պահէ խաղաղականին «ի նկատութեան» կանոնն ալ, որով վերջապէս օրական երեք կանոն միայն, ինչ որ վերջին սահմանը կը մնայ այլ եւս տաղգիր ժամագրքերուն մէջ. իսկ զոյգ «ալիլուիան» կը թօթափուի յետոյ։ Մեր տղայագիրները լուրով՝ չեն մերժեր անշուշտ զուրգանքներ ներքին մասն մասերը, զոր յառաջ բերած էին խրատները, եւ վերեւ 1634ի զրէագիրը, թեթեւ տարբերութիւններով իրարմէ։ 1673ի եւ 1686ի տղայագիրները կ'անհարկեն նաեւ կանոնագրութեան՝ զրելով այսպէս. «Բայց թէ կանոնագրութեան լոկ սաղմոսին ասի, (որով կրնար եւ չըսուի), յետին զուրգայն՝ որ է այլոց մարդարէից (այսինքն օրհնութիւնն) եւս ասի։ Իսկ թէ ոչ ասի (վերջինը) ընդ սաղմոսին, որպէս սովորութիւն է ոմանց, զկնի կանոնագրութեան ասի եւ եւս խաղաղութեան» եւն.։

1663ի զրէագիրն յետ զիշերի կանոնին կը յաւելու հետեւեալ խրատը. «Գիտելի է զի յաւր հսկման զիշերային... զկնի աղաթիցն (ԶԲԷՆ գոհանամք) տէրունական (տօներուն) ասի Այսաւր անմառ. Ալիլուիա, ալիլ. Նշանեցաւ առ մեզ լոյս. եւ կարգան Աւետարան խաչելութեան»։ ապա փառք քեզ տէր Աստուած մեր. Նորոգող տիեզերաց, Հոգւոցն հանգուցելոց. եւ եւս խաղաղութեան. վասն հոգւոցն հանգուցելոց. Քրիստոս որդի Աստուծոյ. Արքունեալ Տէր մեր. Հայր մեր»։

Դիտելի է որ տէրունական տօներուն՝ ԶԲԷՆ գոհանամքին յարելով Այսօր անմառ, կը զեղչէ կանոնները նոյն օրերուն, իրարու հետ փոխանակելով. զոնէ այդպէս է ըստ երեւոյթին։ Միանգամայն նորութիւն մ'է Շնորհալիի երգին երեւումը հոս, որ կը գտնուի նաեւ վերոյիշեալ թուականի խրատներուն մէջ, եւ անկէ առած է աղօթամատոյցը բառացի։ Կայ նաեւ վիեննական թ. 41 (1653ին) եւ թ. 63 (1696ին) օրինակներուն մէջ (Տաշ. Յուլյ.). իսկ Ս. Ղազարու թ. 1575 ժամագիրքը տարբերութիւն մը կը զնէ, Այսօր անձառին վերջին մասը՝ Տարածեալ զնելով՝ յետ աւետարանին, եւ զեղչելով Նորոգողը։

Թուամ ինչ ինչ օրերու մէջ կը կրկնէ այդ սահմանը, եւ յետ այդ առաջին մասին, «զկնի աւետարանին» խաչելութեան կը կարգէ նաեւ «Աստուած անեղձ միւսն է ի կատարումն»։ Եւ յետոյ Քրիստոս որդի Աստուծոյ եւ այլն, բոլորը պաշտելի միանգամայն իրարու ետեւ։ Անհեթեթ զրութիւն մ'էր, զոր մեր ժամագիրքը չէ բնորոշած ամբողջութեամբ, այլ բաց թողեր է երկրորդ մասը, Աստուած անեղձ, կապելով «մարտիրոսական տառնի» հանդրսեան պաշտաման հետ։

Այսպէս պաշտօնականներու քմահաճոյքին յանձնուած կը ծփար Շնորհալիի չքնաղ երգը, զոր հայրապետը զօդեց աւագ հինգ զարթի իւր ուրբաթու նուիրական յիշատակներուն հետ, եւ զոր այս քաղաքում ու շրջանը քաջքեց միւս օրերուն եւս։

Սաչելութեան աւետարաններու ընտրութիւնն ալ, թուականն կատարուած, կը հետեւի իւզարերից աւետարաններու ոման, զոր կը պահէ մեր ժամագիրքը, բայց փոխելով ընթերցուածները, այսինքն Մտթ. Իէ, 1-56. Մրկ. ԺԵ, 1-41. Ղուկ. ԻԲ, 66-ԻԳ, 49. Յոհ. ԺԹ, 16- (հաւանօրէն 37, զի վերջը չէ գրած)։

1663ի ժամագիրքը «մարտիրոսական տառնի» հետ կը կապէ նշեցելոց Հանդրսեան պաշտօնը, զոր ունի 1655ին

եւս, եւ զոր առանձին պիտի նկատենք: Ասոնց առաջինը «զինի քարոզին», որ է Սահակին, եւ անշուշտ միասին հասկնալով անոր աղօթքն ալ, կը դնէ «Յիսուս որդի ըստ պատշաճի», որ եւ այդ անուանով խաղաւոր կցորդներ՝ յանուն Աստուածութեան երեք անձերուն, եօթնեակի օրերու ծանօթ յիշատակներու (Հրէշտակաց, Կարապետին եւն.), Ստեփանոսի եւ Գրիգորի: Նորութիւն են ասոնք, բառ առ բառ կրկնուած նաեւ ըստ լեզուին եւ ոճին, եւ ժամադրքիս սեպհական, որոնց առաջինը տեսնենք իբր օրինակ. «Հայր անսկիզբն եւ գրքածական, անխակալ եւ ողորմած հոգեղէն բնութեան, գրա ի գործս քո սուրբ ձեռաց ստեղծական: Տէր ողորմեա»:

Իսկ թ. 1092 տօնացոյցը, 1562ին, ունի «Աղաչանք եւ պաղատանք զիշերային պաշտաման, երբ ձայնն վճարի, յետ Քրիստոս որդւոյն՝ մեծաւորն կամ աւագերէցն ասէ»։ Եւ են չորս տուններ ըստ ութ ձայներու, առանց խաղի, եւ մաղթանք վասն ննջեցելոց: Առաջինը կը սկսի. «Յիշեցէ բարեգութն եւ մարդասէրն զհոգիս համօրէն հաւատացեալ ննջեցելոցն, որոյ զպաշտօնս եւ պաղատանս մատուցանի» եւն.:

Տպագիրներէն 1642ինը առանց որ եւ է խրատի՝ յետ սաղմոսականոնին կը յաւելու Այսօր անմառ ու Նորագոյը, եւ ուրիշ ոչինչ: 1662ինը նոյնը յառաջ կը բերէ խրատով մը, ուր կ'ըսէ՝ թէ Այսօր անմառն» յաղագս հսկման մեծի ուրբաթուն ասացեալ է. այլեւ ասի Կիւրակէից աղցիցն եւ ի տօնս խաչին. եւ զինի աւետարանի խաչելութեան կամ տաճարի. եւ ապա Նորագոյն ըստ զլիսոյ աւետարանին», որ է երգիս այն մասը՝ որու վրայ նշանակուած է օրուան եւ նոյն աւետարանէն հատուած մը աւագ ուրբաթուցերեկին համար: Յետոյ «Հոգւոցն հանգուցելոց եւ քարոզն եւ աղօթքն եւ Հայր մեր: Իսկ յայլ աւուրս ասի շարական հանգրստեան ի ձայնէն» եւն.:

1673ի (եւ անոր 1686ի) տպագիրն ունի

ուրիշ խրատներ եւս, ինչ ինչ զանազանութեամբ նախորդէն, ուր կ'ըսէ. «Իսկ թէ հանդիսի օր լինի կամ խաչի տօն լինի, Այսօր անմառ ասի եւ խաչելութեան աւետ. ընթերցեալ լինի: Զինի աւետ. Նորագոյ տիեզերաց, ապա Հոգւոցն հանգուցելոց: Իսկ ոմանք ընդ Օրհնութեան կցորդեն զպաշտօնն (Երեւի փոխանակ քաղաւածներուն), եւ զինի Օրհնութեանն զաւետարանն ընթեռնուն, եւ զինի Հոգւոց հանգ. եւ Քրիստոս որդի Աստուծոյ»: Խրատը կը շարունակուի երգերէն վերջ, խաչելութեան աւետարանին սկիզբը դրնելով Սղ. Նշանեցաւ, եւ կը յարէ «ոմանք զաւետարանի շարականն միայն ասեն (որ է աւետ. յաջորդող Նորագոյը), իսկ ոմանք գնորագոյն համայն ասեն (անշուշտ փոխանակ մէկ մասին), կամք քո է»: Շատ հաւանօրէն 1673ի ժմգ. հրատարակչին՝ Ոսկան վարդապետի շարադրածն է այս խրատը, որ այնուհետեւ հաստատուն կը մնայ յաջորդ տպագրութեանց մէջ:

1650ին Կ. Պոլիս գրուած տօնացոյցն ապաշխարութեան Թագաւորքը կը հանէ ԺԳ. դարու խառնակութենէն, եւ կը վերածէ նախկին պարզութեան. «Զապաշխարութեան թագաւորքն կարգաւ ասա. առաջին շարաթն զառաջինքն. երկրորդ՝ զմիջինքն, երրորդ՝ զյետինքն, եւ դարձեալ կրկին» յաջորդ շարաթներուն մէջ:

1655էն, 1663էն ու թ. 1575էն պակաս է Յայտմաւորքներու ընթերցումը, որ դեռ կ'երեւէր 1634ի ժամադրքին մէջ, եւ որ նշան մը կրնայ համարուիլ սովորութենէ զաղարման: Տպագիրներէն լոկ 1662ինը ունի՝ «Եւ ընթեռնուն զԱյսմաւորքն» ընդ մէջ մաղթանքին ու Հայր մերին: Իսկ 1655ի զրչագիրը կ'աւարտէ զիշերապաշտօնն այսպէս. «Աւրհնեալ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս: Տէր Աստուած աւրհնեացէ զամենեւեանս. ամէն. (Երկրորդ մասը անդոյ այլուր): Հայր մեր որ յերկինսդ ես»:

(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ

Ե Ի

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Յօդուածիս վերնագիրը բացատրութեան կը կարօտի: Տանք այդ:

Փաւստոս Բուզանդի եւ իր զրքի մասին հարուստ գրականութիւն զոյացած է: Իմ ապրած նահանգին մէջ (Քալիֆորնիա) հայկական ճոխ մատենադարան մը չկայ, ուր Փաւստոսով հետաքրքրուող մէկը կարենայ կատարել իր քննութիւնը: Ես շատ քիչ մասը կարդացած եմ Փաւստոսի վերաբերեալ նիւթերու: Սակայն ողբացեալ Ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասեան այդ ամբողջ հարուստ գրականութիւնը ուսումնասիրեց, կշռադատեց եւ իր հեղինակաւոր վճիռը տուաւ:

Այս յօդուածով մեր գիտողութիւնները կ'արձանագրենք Մալխասեանի փաստերու մասին, որովհետեւ իմ գիտցածովս, ոչ ոք ցարկ այդ փաստերը լուրջ քննութեան է ենթարկած:

Բացատրութիւնը կը վերջանայ հոս եւս ճամբայ կ'ընենք:

1.

Փաւստոսի անունով մեղի հասած խիստ արժէքաւոր պատմադրքի գրութեան ժամանակի, սկզբնաղբի լեզուի — յունարէն թէ հայերէն — եւ հեղինակի ազգութեան մասին բազմազան, այլազան եւ զարմանալի կարծիքներ յայտնուած են հայ եւ օտարազգի բանասէրներու կողմէ վերջին հարիւր կամ աւելի տարիներու ընթացքին:

Այս կարծիքներու գլխաւորները գրեթէ

ամբողջութեամբ Մալխասեան ներկայացուց Փաւստոսի աշխարհաբար իր թարգմանութեան ընդարձակ եւ հմտալի ներածութեան մէջ, եւ ապա ան իր եզրակացութիւնը տուաւ: Կարծես դատաւորի մը նման, որ կնճռոտ հարցի մը շուրջ տըրուած թեր ու դէմ վկայութիւններու դէպը համբերութեամբ կը քննէ եւ վճիռ կ'արձակէ, ու բարի կ'ըլլայ նաեւ գրելու իր փաստերը, որ վճիռը կը հիմնաւորեն:

Բազմահմուտ գիտնականի վճիռն էր, որ Փաւստոս հայ էր եւ իր գիրքը գրեց հայերէն լեզուով 470ական թուականներուն:

Այնպէս կը թուի թէ Մալխասեանի այս վճիռը մասնագէտներ ընդունած են, որով Փաւստոսի առեւտուածը լուծուած կը համարուի: Գոնէ Խորհրդային Հայաստանի բանասէրներուն համար այլեւս հարցը փակուած է, որովհետեւ համոզուած են թէ Մալխասեանի փաստարկումները անհերքելի են: Անոնց այս համոզումի արձագանգ կրնանք համարել վաստակաւոր բանասէր Վարադ Առաքելեանի բառերը երբ կը գրէ.

«Մալխասեանը ամենայն իրաւունքով, փաստարկումների ուժեղ տրամաբանութեամբ, համոզիչ տուեալներով հաստատում է, որ Փաւստոսի գիրքը գրուել է ճիշդ դարում, եւ որ նրա բնագիրը հայերէն է, յիշեալ բոլոր փաստարկումները նա հիմնաւորում է պատմական տուեալներով, զուգադրութիւններով, լեզուական օրինակներով, որոնք կասկածի տեղ